

ДО ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА ІВАНА МАЗЕПИ ПОЕЗІЇ ВЕЛИКИЙ ДАР: ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ ГЕТЬМАНА

Останнім часом у різних виданнях з'явилося чимало публікацій про життя й діяльність цієї непересічної особистості. Вони не просто схвально сприймаються свідомою громадськістю, а й сприяють пробудженню тих, над ким і досі тяжіє імперський стереотип анафемування великого гетьмана. А щоб називати його саме великим, маємо немало підстав. Історія України-Русі пам'ятає лише кількох правителів, які владарювали довше, ніж Іван Мазепа. Це князі Олег, Володимир, Ярослав Мудрий, Ярослав Осмомисл, королі Данило та Лев. Та, звичайно, не тільки тим славиться гетьман, скільки часу тримав булаву. Діла Івана Мазепи співмірні з ділами згаданих великих князів. Адже ніхто – ні до, ні після нього – не будував стільки храмів, шкіл, інших наукових закладів. Недаремно заїжджі іноземці описують тогочасний український люд, як найосвіченіший у Європі – все це стало відомо широкому загалу лише недавно.

Дипломатична діяльність Мазепи також відповідна дипломатії великих попередників – його посланців приймали при дворі французьких, англійських монархів, у багатьох інших країнах. Уже після смерті гетьмана (як відзначають знавці), його ідеї щодо справедливого державного устрою знайшли гідне продовження в принципах, проголошених Великою французькою революцією, в Конституції США. А на Україні в той час Катерина II руйнує Січ, запроваджує кріпацтво.

Доля гетьмана – сконденсована в одне життя трагедія його батьківщини, історія її розквіту і жорстокого поневолення. Аналізуючи цю незвичайну особу, мимоволі хочеться поставити риторичне запитання: чи міг він, один з найосвіченіших представників свого часу, державний муж і музикант, зодчий і мислитель, не бути поетом? І відповіді: ні, не міг. Бо лише у його душі могла народитися пісня про чайку, котра «вивела часнят при битій дорозі». Тільки з-під його пера могла з'явитися «Дума», ідеї якої актуальні й нині.

Велике поетичне обдарування – ще одна грань таланту цієї непересічної особи. Доля його літературної спадщини теж незвична і трагічна. Хоча в курсах з історії письменства згадується про Мазепу-поета, але здебільшого кількома загальними фразами. Виняток становить оцінка академіка Михайла Возняка, яку дано в «Історії української літератури»¹. Але й там, зробивши спробу вийти за межі скромних рамок, автор в основному тільки переказує зміст поезій, наводить деякі цитати із творів Мазепи. Більш докладно аналізує творчість гетьмана Є.Ю. Пеленський у малоформатному виданні літературної бібліотеки «Гетьман Іван Мазепа: Писання»².

Що ж спричинило до того, що літературні писання гетьмана не набули популярності? На Наддніпрянщині, де першої великодньої неділі широко оголошували анафему «зраднику Московії», його ім'я, звісно, не могло набути доброї слави. Пісні, писані ним у різні часи, поступово втрачають авторство і досить швидко починають сприйматися як народні. Та й хто вимагав від лірників та кобзарів авторства творів, що їх виспівували-виказували на курній дорозі, при битому шляху, на ярмарках та у дні свят?

На західні землі ця поезія просто не дійшла. Крім того, дослідники цієї історичної доби, хоча і мали досить переконливі свідчення та посилання на авторство принаймні кількох його творів, не поспішали їх докладно аналізувати. Упередженість, сила традиції, що відмовляла Мазепі у будь-якому таланті (крім таланту «зрадника справи царя Петра»), спричинили до того, що навіть його «Дума» залишилась без належної уваги. Хоча з огляду на час створення, «Дума» вирізнялася серед подібних творів як за думкою-ідеєю, так і за формою, і могла зацікавити дослідника навіть без урахування її авторства. Досить порівняти хвалебні пітети тогочасних віршомазів із виразним письмом рядків гетьмана, щоб визнати його видатний літературний талант. Слід зауважити, що історія літератури знала випадки, коли навіть завдяки одному-двома творам письменник або поет ставав відомим, залишав по собі пам'ять у віках. Тут ми маємо справу не просто з поетом, бо передусім Мазепа – діяч політичний, визначна державна особа. Вірші ж – то тільки ще один штрих до його багатобарвного портрета.

Текст «Думи» наведено в тій самій горезвісній «слідчій справі», яку підготував до друку серед інших джерел малоросійської історії за 1691–1722 рр. Д.М. Бантиш-Каменський і опублікував Осип Бодяньський. Генеральний суддя Василь Кочубей власною рукою написав на початку 1708 року «його царській величності» на Мазепу повторний донос, який у «справі» озаглавлено «Доношення Кочубея государю по статтям». Саме серед пунктів цього незвичного і водночас цікавого за формою та викладом думок і свідчень документа (якщо взагалі так можна сказати про цю річ) під номером 33 значиться «Дума пана гетмана Мазепы, в которой значное против державы великого государя оказуется противление».

Вміщуючи текст «Думи», публікатори вважали за потрібне супроводити його припискою: «По списку рука черненья самого Кочубея». Свідectво Василя Кочубея щодо авторства твору підсилено ще післямовою: «Сюю песню читаючи и уважаючи, один всечестный и разумный отец Архимандрит, дал мне оную и радил в спрятую добром держати», бо «Дума его или песня есть доводом непостоянства в верности». Цілком зрозуміло, що Кочубей виважено поставився до включення «Думи» в текст доносу. Сам добре знав, чого можна чекати від неправдивого свідчення (тим більше закиду у зраді), чим може обернутися брехня. У ті часи не такто й легко було стверджувати Мазепине авторство без підстав, сподівань на те, що знайдуться свідки і присягнуть, навіть страхаючись диби. На допиті Кочубей робить доповнення до свого «доношення» щодо «Думи»: «Сю, де, песню дал ему Архимандрит Никон, который прежде бывал в Москве в Донском монастыре; от-

дал, де, ему ту песню тому лет с десять, и сказал ему, что ту песню скомпоновал он, гетман». Тут уже в точна вказівка на дату написання твору: допит відбувся у квітні 1708-го, отже, йдеться про 1698 рік. Авторство Мазепи підтверджено посиленням на свідка. В усякому разі писалася «Дума» ще до Північної війни, оскільки про шведів там немає жодного слова.

Зміст, політична тенденція твору – все свідчить на користь Мазеপিного авторства. Нас «Дума» цікавить і як поетичний твір, і як документ великої історичної ваги, оскільки в ній у поетичній формі передано ставлення гетьмана до ситуації, що склалася, його роздуми про минуле України, а також подано програму – заклик-звернення до синів вітчизни боротися за вольності шаблями! «Покінчіть чубитись!» – закликає автор, думати треба лише про загальну справу.

Ось текст «Думи», переданий за сучасною транскрипцією:

Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть,
Той направо, той наліво,
А всі брати, тото диво!
Не маш любові, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
Пшез незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали.
«Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчілка бідна матку має,
І оної послухає.
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани
Кличе: «Сюди, Атамани!
Ідем Матку ратовари,
Не дамо ей погибати!»
Другий ляхам за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали
Гди аж по Дніпр туркам дали,

Все то фортель, щоб слабіла
І аж вкінєць сил не міла!»
Третій Москві тож голдує
І їй вірне услугує.
Той на Матку нарікає,
І недолю проклинає:
«Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!»
Од всіх сторон ворогують,
Огнем-мечем руїнують,
Од всіх не маш зичливості,
Ані слушної учтивості:
Мужиками називають,
А підданством дорікають.
«Чом ти братів не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбивати!»
Я сам бідний не здолаю,
Хіба тільки заволаю:
«Ей, панове Енерали,
Чому ж єсьте так спалі!
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своєї більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!»

Досить уважно вчитатися у рядки гетьманової поезії, щоб зрозуміти – болить йому серце за Україну, де всі люди прагнуть миру і спокою, проте кожен тягне гуж у свій бік. Після експозиційної строфи, де згадуються Жовті Води, урочище, яке дало назву першій у визвольній війні перемозі війська Богдана Хмельницького над поляками, автор вказує на головну причину лиха, що призвело до української руїни, – чвари і отаманство. Забули чомусь ті «отамани», що не всі здатні повести за собою народ. Адже для цього треба мати принаймні талант і знання історії. Автор «Думи» вказує на необхідність єдиної, міцної влади, що, як у царстві

бджолоному, належатиме одній особі. Та особа, як керманіч кораблем, керуватиме державою, вестиме її крізь бурі та негоди твердою рукою. Слова «не всім дано всеє знати» – натяк на брак освіти у тих, хто мріє про верхівку влади. Будучи одним із найосвіченіших людей свого часу, витонченим інтелігентом, меценатом української культури, Мазепа із розпачем підкреслює, що відсутність освіти у деякої частини козацької старшини призводить до їх політичної незрілості. Не випадково порівнює він державу із кораблем, якому потрібен керманіч-стирник – досвідчений і вправний, а не солодкомовний базіка. Тому і звучить палке звернення-прохання до Бога, щоб зжалився над Україною, з'єднав сили її синів, направив на путь істини.

Гіркота і туга вчуваються у рядках, де охарактеризовано прислужників трьох покордонних з Україною, сильних і жадібних до здобичі держав – Московії, Польщі та Туреччини. Ворогують між собою отамани, розраховують на якусь одну із країн, закликаючи на Україну («рятувати неньку») магометан та католиків, або присягають на вірність Москві і водночас оплакують рідну землю, риторично-підступно запитують: «Чом така вона слабенька?!». Через незгоду та ворожнечу врешті козаки «самі себе звоювали». Вогнем та мечем «руїнують» матінку-Україну зажерливі хижачки, землі якої аж по Дніпро (при мовчазній згоді Москви) – під турками. Хто може зичити добра Україні? Вороги здатні принести тільки лихо, бажаючи бачити її на задвірках цивілізованого світу безсилою, немічною. А водночас дехто робить закид Україні! «Шепотники» нарікають, що, мовляв, не наставляла вона своїх дітей на добрий розум, необачно відпустила їх від себе у різні кінці світу. Між цими рядками проступає прозорий натяк на Андрусівське перемир'я, угоду від 1667 року Москви із Польщею терміном на тринадцять з половиною літ. За ним Правобережжя України відокремлювалося від гетьманського регименту. Було здійснено поділ земель України на правий і лівий береги, неначе розтягли на дві частини країну по живому. Дніпро, становий хребет держави, став правити за кордон.

Тож зостається з глибоким сумом констатувати, заключає «Дума», що не мають через те сини України ні від кого «зичливості» та «учтивості». Називають козаків мужиками (тобто бачать вільних покріпаченими), жебраками-міхоношами, підданством дорікають, – себто союз із Москвою сприймають не як військову злуку рівних, а як підлеглість. Чи не краще було б, запитує автор, добре помізкувати і спробувати спільно подолати лихо? При цьому він зазначає: сам один не зможе подужати ворога, покінчити із небезпечним розтяганням земель держави на три боки, з паралічем влади, із запобіганням перед сильним сусідом.

Вінцем «Думи» є дужий заклик до козацької старшини – всіх генеральних з гетьманського уряду (себто – урядової верхівки) та полковників: забудьте всяку політику, досить чвар, вичікування по кутках. Треба взятися за руки, з'єднати сили в ім'я матінки-України, яка не може більше терпіти поневірян. Сини не повинні допускати більше гіркої муки на рідній землі! І як висновок – програма-максимум: треба звільнитись від ворогів, якщо хочеш мати свободу, вольності. А для того, щоб реалізувати, провести у життя ту програму, необхідно добре озброїтись, оголити шаблі, набити самопали. Вічна слава жде тих, хто стійко стоїть за віру, волю, за

Україну! Цю «Думу» можна розцінити як поетичний маніфест, послання від гетьмана з надією, що його зрозуміють. Висока національна свідомість, гарячий патріотизм, політична далекоглядність гетьмана виразно проглядають і читаються в «Думі».

Кочубей на допиті підтвердив, що «Дума» ходила у списку, поширювалась між старшинами. Він сприйняв і подав її як доказ давніх потаємних думок гетьмана про зраду московському цареві. Хоча, власне, «Дума» спрямована проти всіх потенціальних ворогів, внутрішніх чвар та незгод. Автор тому і наголошує, що «ліпше... вкупі лихо одбивати», бачить громадянський обов'язок кожного у єдності з долею батьківщини. Від її синів залежить майбутнє, а боротьба за прийдешнє, за права і вольності вкриє вічною славою тих, хто із зброєю в руках піднявся боронити рідний край. Попри все, Мазепа не міг тоді ризикувати розголосом про своє авторство. Він волів, щоб то залишалось таємницею. Бо ще не прийшов час розкрити задуми.

Літературна вартість «Думи» теж не менш вагома. Вона характеризується надзвичайною мовною пластикою, багатством поетичних образів, добірного гатунку порівняннями, легкою ритмікою. Своїми римами «Дума» близька до народної поезії, звідки, мабуть, і походить вираз: «Ліпше було не родити, нежлі в таких бідах жити!» Це цікавий художній малюнок суспільних відносин на Україні. Тут правдиво вказано на гріхи, що є гріхами всіх одночасно і кожного окремо. З тексту видно, що автор добре знається на літературі, знайомий з поезією, творами політичного спрямування, історичними джерелами, літописами. Достатньо нагадати два останні рядки – «нехай вічна буде слава, же през шаблі маєм права». У них упізнаємо далекий відгомін слів гетьмана Богдана Хмельницького з його широковідомого «Універсалу во всю Україну», виголошеного при обозі, який стояв у червні 1648 р. під Білою Церквою: «Маєте мушкет і при боку шаблю, то єю просто можете боронити своїх од поляків повреждаємих прав і вольностей».

У літописі Самійла Величка, що описує всі визначні події Визвольної війни і хронологічно доводить оповідь до часів Мазепи, наведено епітафію полтавському полковнику Івану Іскрі: «Через незгоду панства многії пропали, з землею ся мури кріпкії зрівняли», що нагадує двовірш з «Думи», «Пшез незгоду всі пропали, Самі себе звоювали». В історичних джерелах, наведених Величком, часто повторюються і такі вислови, як «не в один гуж тягнуть», «зжальтесь з неї». І в «Думі», і у літописця Україну персоніфіковано. Вона – ненька-мати, слабка і беззахисна. Цей образ живе в усних переказах, особливо в українському фольклорному репертуарі.

У праці про Івана Мазепу Ф.М. Уманець згадує, що після публікації розвідки про «Думу» його якимось запитав П.Я. Дорошенко, чи пам'ятає той псалму, видрукувану в «Киевской старине» (1887 – *Авт.* С. 777). Історичний кругозір, авторитет, художній смак Дорошенка був у ті часи незаперечним серед культурних діячів України, і через те Ф.М. Уманець хутко перечитав псалму. Вже перші рядки своєю ритмікою, будовою, конструкцією вірша, а також збігом висловлених думок привели до висновку, що належать та елегія і «Дума» перу одного автора. Псалму записано в рукописному збірнику наказного гетьмана Павла Леонтіївича Полуботка, сучасника Мазепи, якого цар вважав дуже хитрим і остерігався, що з нього

«може вийти другий Мазепа». Записано її на третій сторінці між документами 1710 року. Зберіг той збірник Яків Маркович, автор відомого своєю доскіпливістю та ретельністю «Щоденника», зять Полуботка, який добре був обізнаний з тодішньою політичною ситуацією і міг би обійти увагою ту елегію-псалму, коли б вона не належала Мазепі. Псалма, що має дещо інше спрямування, ніж «Дума», дуже подібна до творів тодішньої релігійної лірики. Водночас має багато спільного з тим, що знаходимо у «Думі»: лихо і біда України в тому, що «ненавидять злії люди» і несуть їй «тільки смуток із бідою», бо немає між ними любові-згоди, тож і «на світі все зле стало». На авторство Мазепи, вважають дослідники, вказує і те, що елегію ріднить із «Думою» згадка про поширену в козацькій верхівці невірність даному чесному козацькому слову: «Єден другого витає, а на слові забуває».

Псалму написано, як і всі інші твори Мазепи, досить чистою українською мовою. Цього не можна сказати про більшість тогочасних творів, які рясніють не тільки полонізмами, але і незрозумілою архаїкою. Оскільки псалма має характер молитви, то згідно із вимогами тодішньої поезики та літературного смаку, витримано її в так званому високому стилі (що вимагав, до речі, вживання не мови української, а церковнослов'янської).

Дві строфи, що несуть у собі молитовне звернення до Ісуса – це данина жанру, який дозволяє у такий спосіб розкрити те, чого зичить собі і громаді автор, який бачить, що є «неправда в добрій волі». Врешті, за умов неподільного панування церковної ідеології, до Бога тоді завжди звертали погляди – у горі-біді та в радощах. Але в псалмі читаємо: «Ні радості, ні впокою» немає на рідній землі, «любові... мало». Тому автор благає Бога: «Дай нам любов міти», щоб узріти прясним цей світ і не боятися за свої вчинки страшного суду на тому світі. Псалму українські лірники визнали своєю піснею. А це найкраще свідчення її значення, бо відбито в ній думки і прагнення народу, який, відчуваючи себе сиротою у власній країні, шукає порятунку у злагоді й любові.

Ще один твір, згідно з переказами, відносять до «руки черненья» гетьмана. Це «Пісня про чайку», що відома тепер у багатьох варіантах і була досить поширена. Авторство пісні засвідчує визначний історичний твір «Історія Русів», якому судилось відіграти важливу роль у науці, літературі, у розвитку політичної думки та зростанні української національної свідомості впродовж XIX століття. Праця хронологічно охоплює історію України від давнини до часу скасування гетьманства, до 1769 року. Написана «Історія...» десь у середині XVIII століття Григорієм Полетикою – людиною високоосвіченою та прогресивною, якого через це було обрано лубенською шляхтою депутатом до «Комісії для уложення проекту нової управи» (сподівались, це буде щось на зразок конституції для України). У часи написання «Історії Русів» ще не згасли на українських землях спогади про великих гетьманів, виборону свободи, про особу Мазепи. Жили ще свідки тогочасних подій і люди, обізнані з творами гетьмана. Тому свідчення автора названої праці має для нас велику вагу.

На користь авторства Мазепи і вірогідності наведеного в «Історії Русів» факту править і сам зміст пісні, її ідейне спрямування, схожість до «Думи». Держав-

ність України, її споконвічна автономність – провідна ідея «Історії Русів». Червоною ниткою приходиться думка: землі України – незалежний край, що завжди жив своїм власним життям, вольності якого боронило козацтво. Воєнні заслуги українського народу, русів-українців, знаходяться у прямій залежності від воєнної сили, міці, слави Запорізького козацтва. Так перетинається ідейно «Історія Русів» з «Думою», що виголошує заклик збройно боронити волю. «Пісня про чайку» ж (на користь авторства Мазепи править і її зміст, й ідейне спрямування, і схожість на «Думу») веде оповідь про події в іншому ключі, алегорично, відповідно до вимог барокової поезії XVII століття. Епічно розвиваючи поетичний образ-алегорію на тему беззахисного географічного становища України – «вивела діток при битій дорозі», – автор посилює враження ліричним забарвленням, особливо приспівом-жалобою. Мелодійність вірша зачаровує, а рондова будова, із повторенням найсильнішого ліричного мотиву двічі – на початку та в кінці поезії, – тримає читача в напрузі, не дає згаснути поетичній експресії.

Чайка та її чайченята – то не звичайний собі літературний мотив, а поетично оформлена ідея. З давніх-давен кигиче чайкою Україна, бо судилась їй доля будувати гніздо на перехресті шляхів із варяг у греки, із Азії до Європи, а по тих шляхах, як пріспіє жито, прийдуть жінці жати (в іншому варіанті пісні – чумаки) – діток забирати. Просить-благає чайка-небога не чіпати малих дітей, бо вона ж таки їм мати. А поки що б'є вона крилами у розпачі, не знаючи, що ж робити, де сховати від наруги дітей. Чи, може, злетівши вгору, втопитись чайці в Чорнім морі?.. Так синтетично окреслюючи концепцію про історичну долю України, автор поетичними засобами передає розпач, що огортає душу, коли доводиться знову чекати жіноцтво-чужинців, і ті вимагатимуть найдорожче, те, що складає постійний біль серця.

«Пісня про чайку», znana у кількох варіантах, знайшла свого адресата – народних співаків, а перероблена, – зайняла провідне місце у чумацькому пісенному репертуарі. Не виключено, що Іван Мазепа, який мав до всього ще і музичний хист, склав вірші разом із мелодією, як пісню.

Глибокий зміст поезія гетьмана не втрачає і дотепер. Вона не лише нагадує нам минуле, а й змушує пильно придивлятися до нього, щоб не повторити помилок. Коли ж й уроки історії нас нічому не навчать, то навряд чи буде порятунок тій чайці-небозі, лишатиметься вона, як завше, при битій дорозі з малими дітьми.

Дана розвідка являє собою спробу дещо додати до багатогранного просопографічного портрету гетьмана Мазепи, що вимагає ще більш детального дослідження особистих рис і таланту цієї визначної особи, представника елітарних верств української держави.

1. Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. 3. – С. 432–435.
2. Гетьман Іван Мазепа. Писання. – Краків – Львів, 1943. – С. 50.